

**Úloha didakticky strukturované analýzy a interpretace
ikonografických pramenů v pregraduální přípravě učitelů
společenských věd**

Denisa LABISCHOVÁ

**The role of the structured analysis and interpretation
of iconographic sources in pre-service teaching
of social science teachers**

Abstract: The study presents the results of the research implemented in 2015. The aim of this research was to determine the qualitative level of analysis and interpretation of iconographic source (historical caricature) in pre-service teaching for future social science teachers at lower secondary level. The research methods of eye-tracking and audio recordings of students' responses to specific questions were used. A total of 25 students from the Department of Civic Education at the Faculty of Education (University of Ostrava) took part in the research. The research findings show that the skills of interpretation are not in-depth. The students have difficulty analyzing the symbolism, understanding the depicted situation in its historical and political context and especially with interpretation of iconographic message and with understanding the general meaning of caricatures. These results show that it is necessary to strengthen the development of analytical and interpretative competencies of future social science teachers in the field of didactics, because the aim of primary and secondary education is not only the knowledge development, but also the ability to analyze and interpret

both verbal and iconic texts, which requires the use of higher order thinking skills.

Key words: Social science didactics, Historical and political caricature, Analysis and interpretation

Úvod

Didaktika občanské výchovy a společenských věd nemá v českém prostředí, s výjimkou několika významnějších badatelských počinů (viz např. Protivínský & Dokulilová 2012; Staněk 2007, 2010 a 2015), pevnější oborově specifické ukotvení. Je proto zřejmé, že se teorie této edukační disciplíny opírá v mnoha ohledech o didaktiky jiných sociálně-humanitních předmětů, zejména dějepisu. Na rozdíl od první jmenované, která není v současnosti v České republice systematicky pěstována jako samostatný obor na postgraduálním stupni vzdělávání, je didaktika dějepisu rozvíjena v doktorských studijních programech dvou vysokých škol¹ a je také výrazněji zasazena do mezinárodního kontextu, resp. mnohem intenzivněji zohledňuje aktuální zahraniční trendy.²

Zmiňme dva impulsy, které může didaktika společenských věd od příbuzné vědní disciplíny převzít. V souvislosti s proměnami školního dějepisu se již více než dvě desetiletí hovoří o nezbytnosti formování širokého spektra tzv. *kompetencí historického myšlení* (Kompetenzen historischen Denkens). Tento koncept vychází z německé oborové didaktiky a místo reprodukce „hotového“ dějinného narativu staví především na rekonstrukci a dekonstrukci pojmů a na procesu utváření smyslu dějin (Schreiber, 2008). Vedle toho jsou reflektovány a na vzdělávací obsah dějepisu aplikovány rovněž podněty z oblasti přírodovědného vzdělávání, konkrétně teorie *badatelsky orientovaného učení* (inquiry based learning), založená na uplatňování metod a postupů odborné i vědecké práce, v biologii např. řízeného přírodovědného experimentu (Papáček, 2010). V dějepisné edukaci se z hlediska badatelsky orientovaného učení jedná především o kritickou analýzu a interpretaci historických pramenů, na níž je postavena práce odborného historika (Labischová, 2014 a 2017).

Vedle textových, audiovizuálních, grafických či jiných zdrojů pramenného charakteru nacházejí ve výuce široké uplatnění prameny ikonografické (reprodukce uměleckých děl, historické fotografie, karikatury, politické či umělecké plakáty). Jak v dějepisném vyučování, tak ve výuce občanské výchovy a společenských věd je však vizuálním médiím doposud věnována nedostatečná pozornost. Pokud jsou ve výuce nasazována, slouží povětšinou k ilustraci slovního výkladu a nejsou pojímána jako samostatné informační zdroje vyžadující hlubší zkoumání a interpretaci (Gracová 2008 a 2012; Labischová, 2014, 2015 a 2018).

Výzkumná zjištění prezentovaná v této studii jsou zaměřena na práci s karikaturou. Ta rozhodně není edukačním médiem okrajovým, naopak má nesmírný didaktický potenciál. Umožňuje jak multiperspektivní přístup k hodnocení historických a společenských jevů (Stradling, 2003), založený na konfrontaci mnohdy velmi protichůdných postojů různých autorů, tak formování dovednosti systematicky, důkladně pozorovat tento specifický ikonografický materiál a dešifrovat použitou symboliku.

Tvorba konkrétního interpretačního modelu pro karikatury se v české oborově didaktické literatuře opírá především o zahraniční publikace věnované převážně didaktice dějepisu, ty však mohou být velmi vhodně aplikovány také na řadu společenskovědních témat (Panofsky, 1978; Pandel & Schneider, 2005, Labischová & Gracová, 2008). Jako příklad uceleného analyticko-syntetického modelu zde uvádíme Schnakenbergův návrh, členící postup analýzy a interpretace karikatury do pěti fází (Schnakenberg, 2012: 103, citováno a upraveno in Labischová, 2018):

- První dojem (vyjádření spontánních pocitů, celkového dojmu, pojmenování nápadných detailů, formulace hypotéz).
- Zjištění formálních informací (autor, téma, datum vzniku, místo uveřejnění).
- Popis (systematický popis karikatury, pojmenování jednotlivých prvků – předmětů, osob, symbolů, rozlišení uměleckých výrazových prostředků a kompozičních principů, např. perspektivy).
- Historický kontext a analýza (identifikace historických postav, pojmenování typů, pochopení tématu a obsahu karikatury).
- Interpretace a hodnocení (shrnutí hlavní výpovědi obrazu, pojmenování intencí karikaturisty, objasnění účinku karikatury na dobové publikum,

diskuze působení karikatury na současné publikum, posouzení hodnoty karikatury jako historického pramene, vlastní hodnocení karikatury).

Je otázkou, nakolik jsou výše uvedená teoretická paradigmatata zohledňována přímo ve školní praxi. Vzhledem k rozsáhlé autonomii škol, kdy každá škola vyučuje podle vlastního kurikula (školních vzdělávacích programů), jsou konkrétní formy začlenění moderních trendů do výuky do značné míry závislé na přístupu jednotlivých učitelů, resp. na úrovni jejich sebevzdělávání a na připravenosti ustoupit od tradičního reproduktivního učení. Je také potřeba zjistit a výzkumně podložit, zda učitelé vůbec jsou sami schopni aplikovat analytické a interpretační dovednosti, což je přirozeně nezbytným předpokladem uplatnění metod rozvíjejících historické myšlení do jejich vyučování na základních a středních školách. Stejně tak je důležité ověřovat tyto dovednosti již v období pregraduální přípravy budoucích učitelů, neboť právě vysledování případných slabších míst může vést k žádoucí proměně oborově didaktické průpravy.

1 Cíle a metodologie výzkumu

Cílem prezentovaného výzkumu bylo zjistit, nakolik ovlivňuje didakticky strukturovaná učební úloha (konkrétní interpretační model) kvalitu analýzy a interpretace ikonického textu (historické karikatury jakožto ikonografického pramene) vysokoškolskými studenty učitelství občanské výchovy.

Výzkum byl realizován v průběhu roku 2015 a dobrovolně se do něj zapojilo celkem 24 frekventantů navazujícího magisterského studia oboru Učitelství občanské výchovy pro 2. stupeň základní školy na Pedagogické fakultě Ostravské univerzity, z toho bylo 6 mužů a 18 žen. Nerovnoměrné zastoupení mužů a žen ve zkoumaném souboru vychází z rozložení studentů a studentek učitelských studijních programů, kdy významně převažují ženy.

Z důvodu plastického pohledu na zkoumaný problém byl zvolen smíšený výzkumný přístup zahrnující kombinaci kvalitativního a kvantitativního výzkumného přístupu (postup byl obdobný jako v dalších výzkumech realizovaných autorkou – Labischová, 2015 a 2018). Vytvořený

výzkumný nástroj tvořil ucelený počítačový test, sestávající z didakticky strukturovaného souboru (katalogu) otázek, řídících analýzu a interpretaci historické karikatury. Využit byl přístroj Eye Tracker Tobii TX300 a software Tobii Studio a pořízen byl také audiozáznam slovních odpovědí testovaných studentů.

Ve výzkumu byla použita metoda eye-trackingu, která je v současné době v pedagogickém a psychologickém výzkumu stále více využívána. Je založena na sledování mentálních procesů percepce a kognice na základě očních pohybů člověka (Duchowski, 2007). Ačkoliv převážná většina dosud realizovaných výzkumů souvisí se studiem procesu čtení, jeho poruch (např. dyslexie), se zkoumáním efektivity různých výukových metod rozvíjejících čtenářskou gramotnost (Jošt, 2009; Červenková et al., 2014; Knight & Horsley, 2014; Metelková & Svobodová, 2016), mechanismů on-line učení (Jamet, 2014; Persaud & Eliot, 2014) či strategie řešení učebních úloh v přírodovědném vzdělávání (Kekule, 2014), začíná se pozvolna využívat také v didaktice dějepisu a společenských věd (Labischová 2015 a 2018).

Z technického hlediska je pro zkoumání očních pohybů nezbytné disponovat oční kamerou, tedy elektronickým přístrojem určeným pro snímání statických a dynamických percepčních procesů (zejména fixací a sakád, popřípadě regresí), přičemž výstupy každého měření mohou mít jak vizuální, tak statistickou podobu (zde se jedná především o frekvenci a délku jednotlivých fixací). V této studii jsou uvedeny příklady tří statických vizuálních výstupů, přičemž možný je také dynamický audio-videozáznam, tzv. gaze replay (Popelka, Brychtová, & Voženílek, 2012; Labischová, 2015 a 2018):

1. *Gaze plot* je souvislým zobrazením dráhy sakád a pozice očních fixací (různě velké kruhy značí intenzitu fixací), přičemž pořadí zaznamenaných fixací je označeno čísly. Tato forma vizualizace je vhodnější pro zobrazení menšího počtu jednotlivých měření, jelikož při větším množství dat se kruhy překrývají, a to celou vizualizaci znepřehledňuje.
2. *Heatmap* je založena na využití barevného spektra, kdy červeně jsou vyznačena místa s nejvyšší intenzitou fixací, se snižující se intenzitou je zobrazena oranžová, žlutá, zelená a modrá.

3. *Gaze opacity map* je v podstatě obdobou heatmap (světle jsou v obrazovém poli zobrazována místa s nejintenzivnějšími fixacemi, tmavě naopak místa s intenzitou nejnižší („slepá“ místa).

Vzhledem k tomu, že dříve eye-tracking se v obdobném typu výzkumu prakticky nevyužíval, byl v roce 2014 na vybraném souboru 23 vysokoškolských studentů učitelství společenských věd realizován předvýzkum, jenž měl sloužit zejména k ověření či případné úpravě výzkumného nástroje a k získání cenné reflexe průběhu měření i srozumitelnosti zadaných otázek a pokynů ze strany vysokoškoláků. Byl tedy směřován primárně k využití metody pro zkoumaný soubor žáků základních a středních škol, naznačil však vhodnost uplatnění také na vzorku budoucích učitelů, neboť s analýzou karikatury měli značné potíže i budoucí učitelé a jejich odpovědi v případě nestrukturované analýzy byly velice povrchní a neúplné (Labischová, 2015).

Na rozdíl od předchozích výzkumů realizovaných v letech 2014–2015 byla v prezentovaném výzkumu pojata metoda analýzy audiozáznamu slovních odpovědí na dané otázky jako metoda hlavní, metoda eye-trackingu byla použita jako metoda doplňková, sloužící hlubšímu pochopení percepčních strategií testovaných studentů (v dosud uskutečněných výzkumech tomu bylo obráceně).

Test probíhal ve výzkumné laboratoři eye-trackingu Pedagogické fakulty Ostravské univerzity. Postup realizace testu byl všem testovaným studentům předem důkladně vysvětlen a po nezbytné kalibraci očí s nimi byl nejprve proveden zkušební test, sloužící k upřesnění případných nejasností a k odbourání počátečního stresu spojeného s neznámou situací. Jedno měření trvalo přibližně 10 minut.

Podkladem pro konstrukci testu se stala známá karikatura z roku 1939 znázorňující uzavření tzv. paktu Ribbentrop–Molotov dne 23. srpna 1939, jejímž autorem byl karikaturista Clifford Kennedy Berryman, působící v americkém deníku *Washington Evening Star*. Podstatný pro pochopení karikatury jako celku je text na karikatuře: „Jak dlouho jim ty líbánky vydrží?“ (obrázek 1).

Probandi měli za úkol pozorovat na počítači danou karikaturu a nahlas zodpovědět otázky zařazené v níže uvedeném *katalogu otázek*

Obrázek 1: Karikatura využitá ve výzkumném testu. Zdroj: https://www.reddit.com/r/PropagandaPosters/comments/8p56ss/wonder_how_long_the_honeymoon_will_last_satirical/ [citováno dne 6. 6. 2019]

(interpretačním modelu), přičemž čas vymezený jednotlivým odpovědím nebyl nijak omezen. Otázky se postupně zobrazovaly na monitoru počítače. První otázka testu má velmi obecný charakter a vyžaduje po studentech celkové vystižení zobrazené historické situace. Je to typ otázky, se kterou se v rámci vyučování setkáváme nejčastěji a v případě námi použitého testu slouží především ke srovnání úrovně analýzy a interpretace dané karikatury u didakticky nestrukturované a strukturované úlohy.

Soubor otázek 2–11 naopak představuje promyšlený sled jednotlivých kroků strukturované analýzy, kdy jsou testovaní vedeni k vyjádření svých názorů, domněnek i ke globálnějšímu úsudku na základě znalostí historického kontextu. Významné je zařazení otázky č. 3 směřující k postižení ikonografické symboliky použité karikaturistou pro vyjádření hlavních myšlenek sdělení. K hlubší úvaze vybízejí zejména otázky č. 4–7. Studenti zde byli vyzváni k tomu, aby se pokusili poodhalit

vztah reálné historické události a jejích konsekvencí a konkrétního výběru výrazových prostředků (analogie uzavřeného spojení mezi Německem a Sovětským svazem s uzavřením manželského svazku, vyjádření dominantnější pozice volbou Hitlera jako ženicha chlácholivě se usmívajícího na šťastnou nevěstu). Otázky č. 8–10 vyžadují přesnější historické vědomosti (určení historické události, vymezení zahraničněpolitických souvislostí, chápání dočasnosti v dodržování smlouvy o neútočení ze strany Německa). Poslední otázka (č. 11) pak vyžaduje porozumění tomu, jaký postoje karikaturista zastává, jak situaci hodnotí a jaké poselství zamýšlí sdělit.

Katalog otázek strukturujících analýzu a interpretaci dané karikatury (1 – nestrukturovaná analýza, 2–11 strukturovaná analýza):

1. Vysvětlíte následující karikaturu.
2. Které osobnosti karikatura zachycuje?
3. Vyjmenujte symboly použité na karikatuře.
4. Proč jsou Hitler a Stalin zobrazeni jako svatební pár?
5. Která postava má silnější pozici? Podle čeho jste to poznali?
6. Proč autor rozdělil role ženicha a nevěsty právě takto?
7. Jaké pocity vyjadřuje výraz jejich tváří?
8. Ke které historické události se karikatura vztahuje?
9. Které z evropských zemí byly tímto „sňatkem“ postiženy?
10. Kdo z novomanželů „líbánky“ ukončil a jak?
11. Jaký postoj k situaci karikaturista zastává?

Vzhledem k tomu, že se jednalo o oborově didaktický výzkum, kdy zkoumaný soubor tvořili vysokoškolští studenti a kdy výzkumným měřením byla získána citlivá data, byla zvláštní pozornost věnována také etické stránce výzkumu. Všichni probandi podepsali předem poučený souhlas (informed consent), byli seznámeni s cíli a pravidly realizace výzkumu, po jeho skončení měli možnost dozvědět se výsledky týkající se konkrétně jejich osoby. Nastavená pravidla byla plně dodržena. Respektována byla naprostá anonymita sběru a zpracování dat a ochrana osobních údajů (audiovizuálních záznamů měření a přepisů audiozáznamů slovních odpovědí) v zabezpečeném počítači.

2 Výsledky výzkumu

Kategoriální systém

Na základě analýzy pořízených audiozáznamů realizované metodou otevřeného a axiálního kódování a vyhodnocení dat získaných pomocí eye-trackingu byl vytvořen kategoriální systém, který se stal východiskem pro další fáze výzkumu. Svou strukturou se do značné míry opírá o kategoriální systém sestavený v dřívějším výzkumu pro jinou historickou karikaturu (Labischová, 2015). Kategorie a subkategorie zde byly v podstatě zachovány, s výjimkou subkategorií *Geografické symboly*, která se na karikatuře nevyskytuje, a *Lokalizace*, která v kontextu interpretace není podstatná.

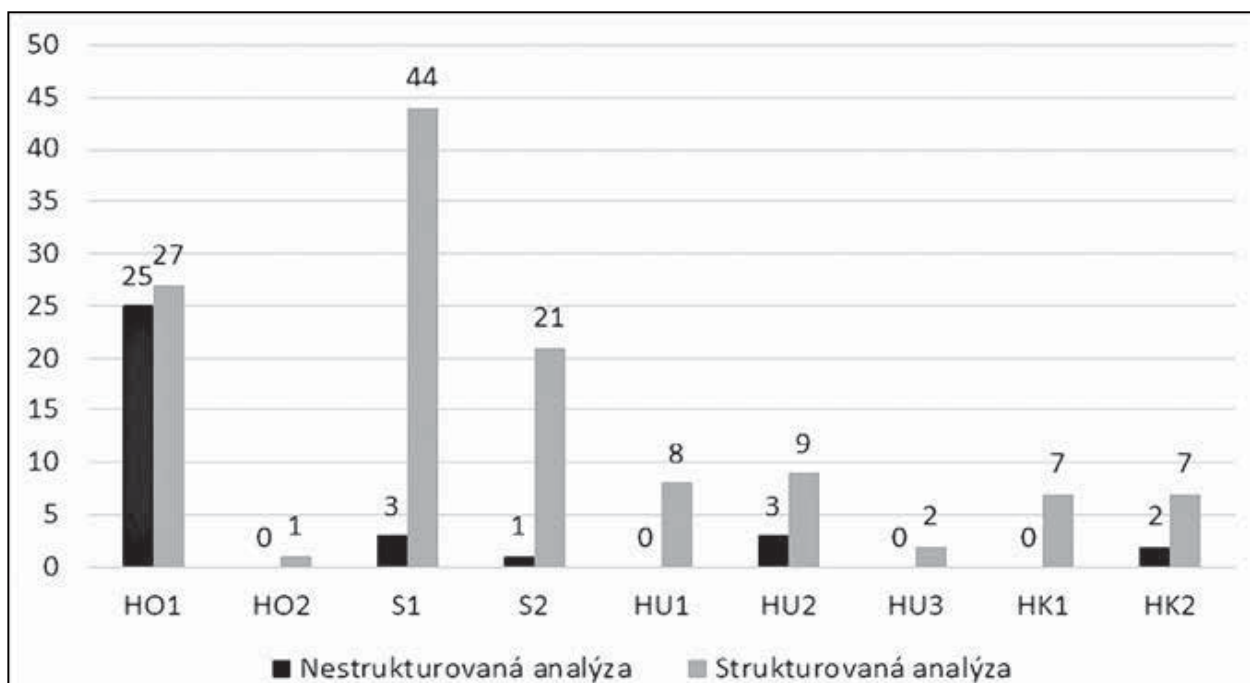
Název kategorie	Název subkategorie	Označení kategorie	Popis/obsah kategorie, příklady
Historické osobnosti	Základní informace o osobnostech	HO1	jméno, země původu, politická funkce (říšský kancléř, generální tajemník strany), diktátor
	Popis zevnějšku	HO2	individuální vzhled (knír, účes)
Symboly	Věcné symboly	S1	hákový kříž, srp a kladivo, svatební dort, svatební kytice, svatební oděv
	Psychologické symboly	S2	nonverbální znaky: dominance – submise (ženich – nevěsta), úsměv vyjadřující pocity (radost, očekávání, výsměch)
Historická událost	Doba	HU1	1939, před druhou světovou válkou
	Označení události	HU2	smlouva o neútočení, pakt Ribbentrop-Molotov
	Ideologie a politika	HU3	nacismus, komunismus

Širší historický kontext	Význam a souvislosti	HK1	vypuknutí druhé světové války, vymezení sfér vlivu v Evropě, napadení SSSR 22. 6. 1941
	Karikaturistův postoj	HK2	ironie, souhlas/odmítnutí, nadhled, kritika neprozíravosti a důvěřivosti, předpověď dočasnosti spojení

Tabulka 1: Návrh kategoriálního systému pro analýzu a interpretaci historické karikatury

Analýza audiozáznamu

Metodologický postup analýzy audiozáznamu sestával ze tří fází. Nejprve byla realizována transkripce slovních odpovědí probandů na jednotlivé otázky testu, následně bylo uskutečněno otevřené a axiální kódování a byly kvantifikovány jednotlivé kategorie výše uvedeného kategoriálního systému. Graf 1 znázorňuje rozdíly v kvantitativním zastoupení jednotlivých kódů mezi didakticky nestrukturovanou (otázka č. 1 testu) a didakticky strukturovanou analýzou karikatury (otázky č. 2–11 testu).

Graf 1: Srovnání absolutních četností – zastoupení kategorií (dle výskytu kódů) u didakticky strukturované a nestrukturované analýzy karikatury na základě audiozáznamu slovních odpovědí probandů

Z grafu 1 vyplývá významný kvantitativní rozdíl mezi nestrukturovanou a strukturovanou analýzou karikatury. Zatímco v případě první otázky nebyly subkategorie HO2, HU1, HU3 a

HK1 zastoupeny v odpovědích probandů vůbec, strukturovaná analýza přinesla reakce vztahující se ke všem subkategoriím, ačkoliv jsou zde patrné výrazné difference v četnostech.

Nejpřesvědčivěji odpovídali testovaní na základní údaje – tedy jména hlavních aktérů Hitlera a Stalina, a to v případě otázky č. 1 i č. 2. Prakticky zcela opomenuty byly fyzické znaky popisující zevnějšek daných osobností (jednou byl zmíněn knír), ty však nehrají pro pochopení nejdůležitějších souvislostí nikterak podstatnou úlohu, jako je tomu v případě jiných karikatur.

Nejvýraznější odlišnost nestrukturované a strukturované analýzy se pak projevila u popisu použité symboliky. Zde rozpoznávali budoucí učitelé zejména hákový kříž, srp a kladivo, spíše výjimečně pak mezi symboly zařadili také svatební dort, oděv a kytici. Vzhledem k tomu, že byli respondenti samostatně tázáni na vztah ženich – nevěsta, byli schopni uvést i symboly psychologické (dominance, submise, radost, vychytralost, očekávání ad.).

Zaměříme-li se na kvalitativní dimenzi odpovědí studentů na jednotlivé otázky, vyplývá z nich jednoznačně, že mají s analýzou a interpretací karikatury, tedy specifického ikonografického zdroje informací, značné obtíže. První otázka testu, vybízející k vysvětlení zobrazené karikatury, přinesla velmi slabé výsledky. Studenti mnohdy vůbec nechápali, jak mají k vysvětlení přistoupit:

No, je tam Hitler a víc nevím. Nevím, co mám říkat. (Studentka K.)

Pokusy o souvislejší objasnění situace byly naprosto ojedinělé (celkem tři). Ty se zaměřily ponejvíce na uvedení jmen obou osobností, rámcové pojmenování historické události a o vyjádření paralely mezi spojenectvím a sňatkem, v němž ženich má dominantnější postavení:

Jedná se o předválečnou smlouvu mezi Hitlerem a Stalinem. Byla to dohoda o neútočení a tady na té karikatuře uzavírají sňatek. Hitler je v pozici muže. To můžeme pochopit i takhle vysvětlit, že muž bývá ve vedoucí roli. (Studentka E.)

Soubor otázek č. 2–11 sloužil k usměrnění uvažování a k hlubšímu přemýšlení probandů při analýze a interpretaci zobrazené karikatury. Úvodní otázka č. 2 se vztahovala k jednoduchému označení osobností a studenti s ní neměli větší problémy (Hitler se vybavil prakticky všem dotázaným, Stalin nebyl identifikován jen výjimečně). Podobně třetí otázka vyzývající k vyhledání jednotlivých symbolů přinesla vysoké četnosti odpovědí. Zapojení komplexnější úvahy a zasazení do historických souvislostí pak vyžadovala otázka č. 4, kdy měli studenti objasnit analogii uzavřeného spojeneckého paktu a svatby. Zde již byly zaznamenány výraznější potíže a mnozí respondenti tuto souvislost vůbec nepochopili. Více než polovina však dokázala zodpovědět otázku alespoň stručně:

Protože si před válkou domluvili spojenectví, tak asi proto jako manželé. (Student M.)

Odpovědi na otázku č. 5 se obvykle dotýkaly tradičního rozdělení genderových rolí a z něj vyplývajícího protikladu dominance a submise v relaci Německo – Sovětský svaz, kdy Hitler je zobrazen jako ženich shovívavě se usmívající na šťastnou nevěstu plnou pozitivních očekávání:

Silnější postavení bude mít asi Hitler, protože reprezentuje muže, a drží Stalina za ruku a obvykle muž je ten dominantnější. (Student P.)

Šestá otázka rozvíjí předchozí a vybízí k úvaze o autorově záměru rozdělit role ženicha a nevěsty právě takto. Alespoň část studentů se pokusila o vyjádření ubírající se správným směrem, část z nich však přešla otázku zcela bez reakce:

Jedná se o to, kdo více určoval podmínky dané smlouvy, Stalin Hitlerovi stále věřil. (Studentka V.)

Také otázka č. 7 je úzce spjata s porozuměním vztahů mezi Německem a Sovětským svazem v době trvání paktu o neútočení a vybízí respondenty k popisu výrazu tváře obou zúčastněných. Naprostá většina testovaných vyslovila pouze spokojenost, radost a štěstí bez dalšího rozvedení, jen v jednom případě byla patrná snaha o postižení souvislostí:

Tak Stalin se usmívá, protože si myslí, že uzavřel skvělý sňatek, že to je ten pravý, ale Hitler má potutelný úsměv, protože si říká: „Bude vše, jak chci já.“ (Studentka T.)

Konkrétní pojmenování dané události (pakt Ribbentrop-Molotov, resp. uzavření smlouvy o neútočení) v otázce č. 8 se neobjevilo ani v jednom

případě, převažovalo nepřesné označení „smlouva o spojení“. Ani jeden proband také neuvedl celé datum či přinejmenším letopočet – převládalo pouze vágní vymezení „před druhou světovou válkou“.

Devátá položka zjišťovala, nakolik jsou studenti schopni uvést hlavní mezinárodněpolitické důsledky, konkrétně země, jež byly tímto „sňatkem“ nejvíce postiženy. Polsko bylo zmíněno osmkrát, jiné země spadající do rozdělených sfér vlivu však jmenovány nebyly. Dvakrát se objevila obecná odpověď, že celá Evropa, většina testovaných odpověď neznala vůbec.

Otázka č. 9 (kdo a jak „lábánky“ ukončil) přivedla ke správné odpovědi přibližně třetinu dotázaných. Některé formulace byly poněkud zcestné:

Ukončil to Hitler napadením Polska.

Porušení smlouvy o neútočení ze strany hitlerovského Německa napadením Sovětského svazu 22. června 1941 figurovalo (ovšem bez uvedení časového údaje) ve vyjádření deseti probandů:

Hitler to ukončil zradou, napadením Sovětského svazu. Nikdy neměl v úmyslu dohodu dodržet. (Student D.)

Poslední otázka se týkala intencí autora a postoje, který k celé situaci zastává. Jde o porozumění podstaty karikatury jako specifického žánru, vyznačující se jednoznačnou „stranickostí“, kdy v podstatě neexistuje neutrální či společenskou událost objektivně posuzující karikatura. Karikaturista mnohdy projevil značnou předvídavost ve vztahu k následujícímu vývoji událostí. Jak ukázaly výsledky testování, netušili studenti v mnoha případech vůbec, jaké pozadí by měli za vznikem prezentovaného obrazu hledat. Pozoruhodným zjištěním je, že žádný z respondentů nezmínil těsnější vztah obrazu a textu (karikaturista předpovídá ukončení manželského svazku). Často byli schopni neurčitě vyslovit pouze ironii, sarkasmus, zesměšnění situace. Snaha o hlubší zamyšlení nad významem a smyslem se projevila spíše ojediněle:

Karikaturista chce nastínit, že úmysly Hitlera jsou falešné, to je vidět v jeho tváři, nevěsta se tváří šťastně, ale vše bude jinak. A na to chce karikaturista upozornit. (Studentka E.)

V průběhu měření přístrojem Eyetracker bylo možno zaznamenat přesnou dobu, kterou respondenti věnovali odpovědím na jednotlivé otázky. Z tabulky 2 vyplývá, že nejdelší čas strávili odpovědí na otázku první

(nestrukturovanou), avšak odpovědi byly převážně povrchní a probandi nebyli schopni vyslovit se k různým aspektům zobrazované historické události. Druhý nejdelší čas byl věnován shodně otázkám č. 3 a 11 – tedy popisu symbolů použitých na karikatuře a také postižení intencí karikaturisty, jeho názorů, postojů a celkového hodnocení situace. Obě otázky jsou časově náročnější: V prvním případě je potřebné důkladné pozorování, v případě druhém jistý celkový vhled a pochopení autorova hlavního záměru. Nejkratší doba odpovědí byla naopak zaznamenána u otázky č. 2, která vybízela k uvedení jmen zobrazených osobností, což je vzhledem k tomu, že se na obrázku vyskytují pouze dvě relativní známé historické postavy, pochopitelné.

Co se týče doby, kterou trvala průměrně odpověď jednotlivých studentů na jednu otázku, pohybovala se od 10 do 28 sekund.

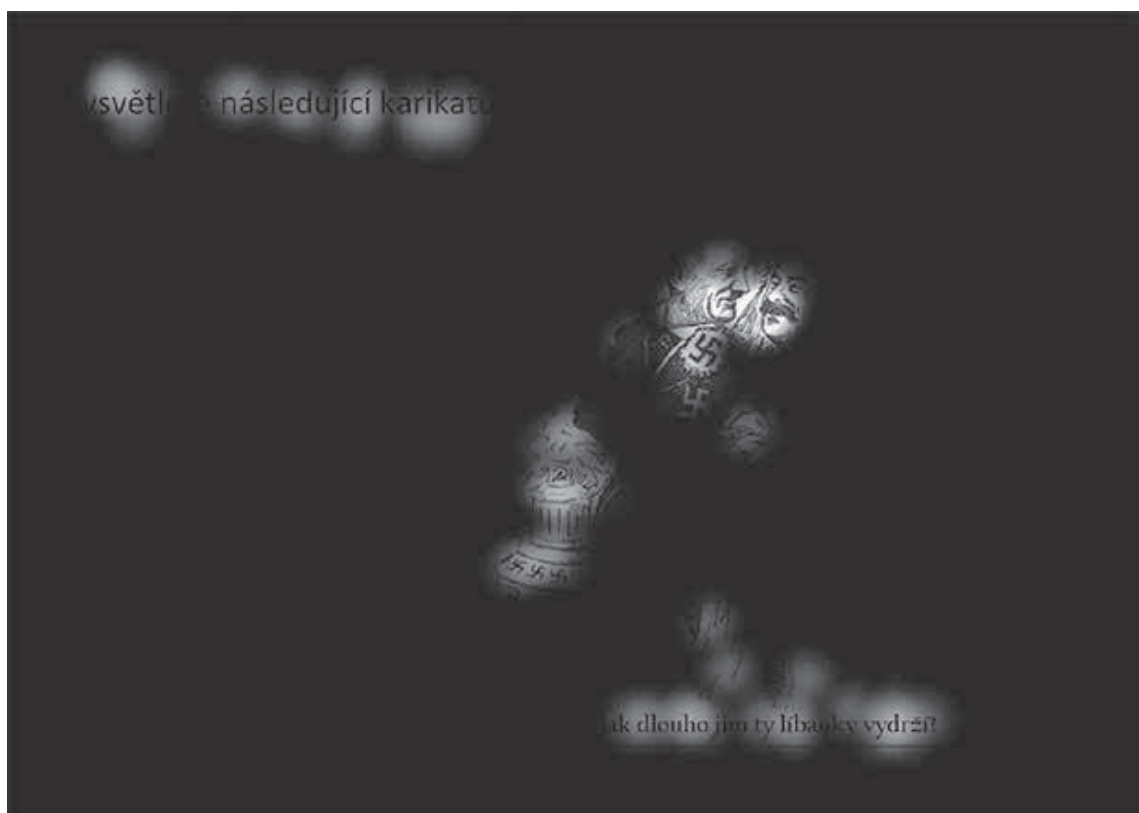
Číslo otázky	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Čas (s)	30	9	21	14	19	16	14	13	15	14	214

Tabulka 2: Průměrná doba odpovědí na jednotlivé otázky testu (v sekundách)

Analýza vizualizovaných dat

Z exportovaných vizualizovaných dat pořízených měřením pomocí přístroje Eye Tracker byly v této studii využity snímky gaze opacity a gaze plot, vyjadřující intenzitu pohledu respondentů na jednotlivé prvky karikatury, průběh fixací, sakád a regresí. Nejsou prezentovány heatmaps, neboť tyto vyžadují zobrazení barevné škály.

Analýza vizualizovaných dat ukázala, že existují výrazné rozdíly v průběhu a důkladnosti pozorování karikatury v případě nestrukturované a strukturované úlohy. Zatímco obecná otázka vybízející k celkovému vysvětlení předložené karikatury vedla k velmi úzkému zaměření pozornosti probandů na hlavní zobrazené aktéry historické události, podnítil sled otázek č. 2–11 mnohem detailnější sledování celého ikonografického pramene. To se asi nejvýrazněji projevilo v případě otázky č. 3, kdy měli studenti za úkol vyjmenovat použité symboly. Zobrazení gaze opacity ukazuje, že zatímco v prvním případě (obrázek 2) směřoval pohled studentů téměř výhradně na obličeje Hitlera a Stalina a jiné prvky

Obrázek 2: Gaze opacity (celkově) – otázka č. 1

Obrázek 3: Gaze opacity (celkově) – otázka č. 3

Vyjmenujte symboly použité na karikatuře.

Obrázek 4: Gaze plot probandky T. – otázka č. 3

obrazu zůstaly prakticky bez povšimnutí, je v případě druhém (obrázek 3) zcela „slepých“ míst obrazu již méně. Přesný průběh očních pohybů pak můžeme vidět na příkladu záznamu eye-trackingu u probandky T. (obrázek 4).

Jak vyplynulo z výzkumných zjištění, je z hlediska využití konkrétní výzkumné metody velmi podstatná formulace jednotlivých otázek. Část otázek nebyla explicitně spojena s pozorováním karikatury a byla zaměřena na vybavení si historických vědomostí (znalost události, historických souvislostí, důsledků apod.). Zde byla důležitá především analýza audiozáznamu slovních odpovědí a vizualizovaná data měla spíše doplňující význam. Jiné otázky naopak vyžadovaly pozorné propojení obrazu, textu a významu (především otázky č. 3–7) a právě u nich přinesl eye-tracking cenné, jiným způsobem nezjistitelné informace o percepčních strategiích probandů.

Závěr

Jak naznačila závěrečná reflexe měření s využitím eye-trackingu, většina zapojených studentů se s karikaturami ve výuce prakticky nesetkala

na základní či na střední škole, práce věnovaná analýze a interpretaci karikatur (a ikonografických pramenů obecně) není příliš začleněna ani do seminářů na škole vysoké. Mají-li však studenti ve své budoucí učitelské praxi rozvíjet potřebné interpretační dovednosti žáků, je potřeba, aby těmito kompetencemi sami disponovali. V tom spatřujeme úlohu oborové didaktiky, která by se měla na tuto oblast cíleně a systematicky zaměřovat.

Poznámky:

- ¹ Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- ² Zapojení akademické do mezinárodní asociace International Society of History Didactics, dlouhodobé fungování Česko-německé komise pro učebnice a Česko-polské pracovní skupiny pro učebnice ad.

Literatura:

- ČERVENKOVÁ, I., MALČÍK, M., GUZIUR, J., SIKOROVÁ, Z. Executive functions in comprehending the content of visual and textual information. In *Proceedings Information and Communication Technology in Education*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2014, s. 53–60.
- DUCHOWSKI, A. T. *Eye tracking methodology, theory and practice*, Clemson: Springer, 2007.
- GRACOVÁ, B. Karikatura jako zdroj paměti událostí a osobností totalitních režimů. (Výsledky empirických šetření u studující mládeže z let 2005–2001). *Sborník prací Masarykovy univerzity, řada společenských věd*, roč. 26, č. 2, 2012, s. 217–333.
- GRACOVÁ, B. Poznatky z Výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách. In *Historie a škola VI. Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise*, Praha: MŠMT, 2008, s. 9–30.
- JAMET, E. An eye-tracking study of cueing effect in multimedia learning. *Computers in Human Behavior*, 2014, roč. 32, č. 1, s. 47–53.
- JOŠT, J. *Oční pohyby, čtení a dyslexie*. Praha: Fortuna, 2009.
- KEKULE, M. Výzkum pomocí oční kamery ve fyzikálním vzdělávání. *Scientia in educatione*, 2014, roč. 5, č. 2, s. 58–73.
- KNIGHT, B.A., HORSLEY, M.A. new approach to cognitive metrics: analysing the visual mechanics of comprehension using eye tracking data in student completion of high stakes testing evaluation. In HORSLEY, M., ELIOT, M., KNIGHT, B.A., REILLY, R. (eds) *Current trends in eye tracking research*. Berlin: Springer, 2014, s. 355–367.

- LABISCHOVÁ, D. Analýza a interpretace historických pramenů v učebnicích dějepisu a v praxi. *Komenský. Odborný časopis pro učitele základní školy*, 2017, roč. 141, č. 3, s. 12–17.
- LABISCHOVÁ, D. Badatelsky orientovaná výuka – základní paradigma pro tvorbu moderní učebnice dějepisu. *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd*, 2014, roč. 28, č. 2, s. 110–127.
- LABISCHOVÁ, D. Možnosti využití metody eyetrackingu ve výzkumu kompetencí historického myšlení na příkladu analýzy ikonografického pramene – karikatury. *Pedagogická orientace*, 2015, roč. 25, č. 2, s. 271–299.
- LABISCHOVÁ, D. The influence of the didactic structuring of learning tasks on the quality of perception, analysis and interpretation of a historical cartoon. *International Journal of Research on History Didactics, History Education and History Culture (JHEC)*, 2018, roč. 39, č. 1, s. 71–92.
- LABISCHOVÁ, D., GRACOVÁ, B. *Průručka ke studiu didaktiky dějepisu*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2008.
- METELKOVÁ SVOBODOVÁ, R., SVOBODOVÁ, J. Eyetracker jako pomocník při monitorování cesty ke čtenářské gramotnosti. *Didaktické studie*, 2016, roč. 8, č. 1, s. 53–83.
- PANDEL, H. J., SCHNEIDER, G. *Handbuch Medien im Geschichtsunterricht*. Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag, 2005.
- PANOFSKY, E. *Sinn und Deutung in der bildenden Kunst*. Köln: DuMont, 1978.
- PAPÁČEK, M. Badatelsky orientované přírodovědné vyučování – cesta pro biologické vzdělávání generací Y, Z a alfa? *Scientia in educatione*, 2010, roč. 1, č. 1, s. 33–49.
- PERSAUD, N., ELIOT, M. The development and refinement of student self-regulatory strategies in online learning environments. In HORSLEY, M., ELIOT, M., KNIGHT, B.A., REILLY, R. (eds.) *Current trends in eye tracking research*. Berlin: Springer, 2014, s. 391–405.
- PEPELKA, S., BRYCHTOVÁ, A., VOŽENÍLEK, V. Eye-tracking a jeho využití při hodnocení map. *Geografický časopis*, 2012, roč. 74, č. 1, s. 71–87.
- PROTIVÍNSKÝ, T., DOKULILOVÁ, M. *Občanské vzdělávání v kontextu českého školství*. Brno: Masarykova univerzita, 2012.
- SCHNAKENBERG, U. *Die Karikatur im Geschichtsunterricht*, Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag, 2012.
- SCHREIBER, W. Ein Kompetenz-Strukturmodell historischen Denkens. *Zeitschrift für Pädagogik*, 2008, roč. 54, č. 2, s. 198–212.
- STANĚK, A. Didaktika společenských věd. In STUCHLÍKOVÁ, I., JANÍK, T. a kol. (eds.) *Oborové didaktiky: vývoj – stav – perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, 2015, s. 327–360.

STANĚK, A. *Kvalitativní výzkum profesní identity učitele výchovy k občanství*. Praha: Epoque, 2010.

STANĚK, A. *Výchova k občanství a evropanství*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2007.

STRADLING, R. *Multiperspectivity in history teaching: a guide for teachers*, Strasbourg: Council of Europe, 2003.

Kontakt na autorku příspěvku:

doc. PhDr. Denisa Labischová, PhD.
Katedra výchovy k občanství
Pedagogická fakulta Ostravské univerzity
Fráni Šrámka 3
709 00 Ostrava – Mariánské hory
e-mail: denisa.labischova@osu.cz